

Jókai magyar utópiája

Született 1923-ban, irodalomtörténész. Tanulmányait a Pázmány Péter Tudományegyetem magyar-francia szakán végezte. 1962-1988 között az MTA Irodalomtudományi Intézetének munkatársa. 1968-tól az irodalomtudományok kandidátusa. Legutóbbi írását 1996. 8. számunkban közöltük.

Miután már megírta legszebb könyvét, *Az aranyembert*, 1872-ben Jókai újszerű munkába kezdett: *A jövő század regénye* címmel utópia írására vállalkozott. Bár megszokta, hogy fantáziáját merész röplésre bocsássa, most számára is járatlan útra lépett: *Az aranyember* utópikus színekbe öltöztetett magánboldogsága után a társadalmi boldogság utópiájának megalkotását tűzte ki célul.

Vélhetően a feladat újdonsága készítette arra, hogy regényét műfajmeghatározó kísérlettel vezesse be. Kijelenti, hogy műve nem tartozik az államregények típusába, melynek reprezentánsai közül — mivel szeret tájékozottnak mutatkozni — mindjárt föl is sorol egy tucatnyit; persze aligha valamennyit olvasmányélmény után, hiszen ismereteit szerezhette összefoglaló munkákból is (például Lorenz Stein nagy könyvéből, melyet a reformkorban nálunk is szokás volt forgatni).

Ámde az államregény (vagyis a képzeletalkotta társadalmi jövőkép) csak egy válfaja az utópiának. Az irodalom kertjének ez a különös virága ősi gyökerű; első ismert példányait Lukianosz írta az antikvitásban. A középkor mellőzte irodalmi formáit, mert megvolt a maga vallási utópiája: a mennyei Jeruzsálem. Hosszú hibernáltság után a humanistákkal jött el a kivirulás ideje; Morus Tamás, aki nevet adott a műfajnak, az utópiáírók szakadatlan sorát nyitotta meg. Divatjának ma sincs vége; technikai változata — Verne és a sci-fi — ellepi a könyvespolcokat, otthonos a képernyőn.

Az utópiát nem kell mindig komolyan venni. Lukianosz irodalmi játéknak minősítette Hold-utazását, s kérkedett vele, hogy elbeszéléséből „egy árva szó sem igaz”, „tarka-barka füllentései”-t az írói dicsőség vágya sugallta. Idővel azonban az utópia megkomolyodott; szerzői nem kisebb célt akartak szolgálni, mint a világboldogítást; létrejött az, amit Jókai — korabeli szóval — államregénynek nevez. Ezt éremhez lehet hasonlítani: egyik oldalán a fennálló igazságtalan és ésszerűtlen világrend kritikai képe, másik oldalán az ész és az igazság uralmának kecsegtető víziója: az eszményi állam, az ideális társadalom. Ez mindig valahol a távolban helyezkedik el: ismeretlen szigeten, a Holdban, a jövőben; bemutatása legtöbbször regényes keretben történik (bár nem mindig: Saint-Simon például nem írt utópista regényt); a kidolgozás aprólékosan részletező, mert így lehet vonzó példa a szerencsétlen emberiség számára; az utópiáíró bízik az értelemben, és szentül hiszi, hogy terve megvalósítható. A műfaj gyakran ad teret a szocializmus változatos eszméinek, de nem minden utópia szocialista, és nem minden szocialista volt utópista.

A jövő század regénye, ha tiltakozott is Jókai a besorolás ellen, az államregénnyel tart rokonságot, annak egyéni — költői — variánsa. Megvan benne a kritikai elem, kora viszonyainak szatirikus rajza — ugródeszka, melyről a képzelet a jövőkép felé elrugaszkodik; megvan a nemes cél: Otthon állam tökéletes társadalma, melyet az író elérhetőnek vél. A technikai találmányok, melyeket Cabet és megannyi utópiairó oly nagy szereppel ruházott fel, itt sem hiányoznak; a geometrikusan ésszerű városszerkesztés, mely Filarete és más reneszánsz kori utópisták reformterveinek adott keretet, Jókait is foglalkoztatta; képzelete pedig, akár csak Fourier-nál, a fizika és a Kozmosz törvényeinek megváltoztatása előtt sem torpant meg. Mindezt úgy adta elő, „hogya az olvasó azt higgye: ez még megtörténhetik”. Jókai nem ismerte André Chénier kéziratban maradt művét (*Hermès*), de ami egy helyen ebben áll, azzal egyetérthetett: „Soyons lents à décider qu’une chose est impossible”, ne ítéljük semmit elhamarkodottan lehetetlennek. Egyetérthetett azzal is, amit egy másik költő, a szürrealista André Breton mondott: „A képzelet megvalósulásra törekszik.” Mikszáth szerint *A jövő század regényében* „az álmok valóságokká válnak s a valóságok álmokká”.

Jókai álmai nem szocialista álmok. Ideális társadalma voltaképpen a korabeli viszonyok javított kiadása, nem gyökeres szakítás a múlttal; a jövő században is lesznek részvények, bankcsődök, kamatszámítgatások; az író fantáziáját, miközben gyönyörű eszmények felé indult, lekötve tartotta valami naiv ragaszkodás a meglévő rutinhoz — az eredmény: kevercs. A Kozmoszt, úgy lát-szik, könnyebb megváltoztatni, mint a kapitalizmust.

Ami egyéni színezetet ad Jókai utópiájának, az a regény magyar karaktere. Az általános boldogság eszméjét összekapcsolta a magyarság végső diadalának víziójával; a csodás tulajdonságú *ichor* és az *aerodrom* székely elme leleménye; az ábrándos másik magyar haza (Kincső) beépül a regény valóságába, s Otthon állammal kettős utópiát alkot. Egyéb hazai vonások: a dicső honfivá előléptetett Habsburgi Árpád szerepeltetése, a főváros kiépítésének terve, a pánszláv veszély miatt érzett aggodalom és sok minden más köztéma és ötlet az egykorú hírlapokból. (Ezeknek nyomait nagy gonddal szedegette össze a kritikai kiadás jegyzeteiben D. Zöldhelyi Zsuzsa.) Egy alig észrevehető utalással maga a szerző is belép a képbe: az első esemény, melyet megemlít, a honalapító Árpád szentté avatása; ez — a fikció szerint — 1925-ben történt, azaz *száz évvel Jókai születése után*; ettől számított huszonhét esztendő múlva, tehát 1952-ben indul a regény kalandos és egyre fantasztikusabb cselekvénye, százegy ünnepi ágyú-lövés-sel, a fővárosban, „ahol hajdan egy magyar költő háza állott, akinek munkáit akkor sokat olvasták. A kis ház köveivel rég árkot temettek már, s a költő munkáit csak az új kor Toldy Ference ismeri még; az egész, ami megmaradt belőle a jövő század szá-

mára, tán csak az a három ezüstlevelű hárs, miket saját kezével ültetett...”

Hasonló személyes hang, efféle gyengéd önarckép egyetlen más utópiában sem található — ez Jókai sajátja. Utópiairás közben is az maradt, ami volt: mindenekelőtt *regényköltő*. Az utópiák, bármennyire életszerű színekben kívánnak is feltűnni, voltaképpen absztrakt terepen mozognak; Jókai viszont utópiáját is igazi regény keretébe illesztette: küzdelmet, ármányt idézett föl, szerelmeket beszélt el, jellemeket festett (már ahogy ő szokta), fényt s árnyat osztott szét démiurgoszi kézzel — részleteiben lebilincselő művet alkotott, de az elemek harmóniáját nem tudta megteremteni. A regény végén pedig... Az utópia olyan hőlégballon, melyet a képzelet heve emel a magasba, de ha kidobja földi ballasztjait, súlytalanná válik, és szétesik a híg levegőgömbben. A regény utolsó fejezetei elszakadnak az emberi világtól, üstökösökről s új planétákról mondanak megfoghatatlan regét...

Akárhogy is: Jókai nagyszabású és újszerű művet alkotott. Hazai előzmények nemigen adhattak számára ösztönzést. Az első magyar nyelvű utópia, *Klimius Miklósnak föld alatt való útja*, 1783-ban jelent meg; a dán Holberg írta, Györffy József veszprémi prókátor fordította le. Félig szórakoztató, félig komoly mű, társadalmi reformgondolatok (például: a jobbágyság eltörlése) vegyülnek benne bizarr ötletekkel. Jókainak kedvelt olvasmánya volt, sokszor emlegeti *A jövő század regényében* is, de mintát nem vehetett tőle. Nem tudjuk, kezébe került-e a legrégebb hazai utópia, melyet Keresztúry József írt és adott ki 1790-ben: *Második Leopold magyar király, Eleuterinek, egy magyar prófétának látása szerint*. A próféta hosszú álom után, 1810-ben fölébredvén megváltozott országot lát maga körül: jószívű urakat, elégedett jobbágyokat, virágzó gazdaságot (Tessedik Sámuel javaslatai szerint), nemzeti viseletet, mindezt Lipót király bölcs rendeletei nyomán. A múlt század első éveiben Bessenyei György szabályos államregényt írt *Tarimenes* címmel, utazási keretben; a szintér Totoposz, lakói fantasztikus neveket viselnek (egyikük ezt: Gigásbangocibumpuljuhurculujbűszkülűjkikiriposzidoszi), az ideális állam uralkodója Trézéni, azaz Mária Terézia, maga a mű a felvilágosodott eszméknek valóságos enciklopédiája. Jókai nem ismerhette, mert csak 1930-ban adták ki. A reformkor gyakorlati tennivalókkal volt elfoglalva, az utópia csak színezék irodalmában. Van Hold-utazásunk az 1830-as évekből, jelentéktelen. Vajda Péter *Dalhona* (1839-1844) az igazságos társadalom költői anticipációja, de csak néhány általános vonással, utópisztikus részletezés nélkül. Sasku Károly 1842-ben *Boldogságtudomány* címmel adott ki könyvet, értekező modorban, nem regény. Jósika Miklós, aki mindent és mindenről írt, a negyvenes években szocialisztikus mintatelep ábrándozásával próbálkozott (*Az Isten ujja*), hatás nélkül. Bolyai János *Üdvtannak* nevezett utópiája kéziratban maradt.

A hazai utópiák külön ágát alkotják a budapesti jövőképek. Toldy Ferenc az *Aurora* 1834. évi kötetében közölte *Buda és Pest, 1800, 1833, 1850* című írását. A szegényes múlt és a biztató jelen után a jövő a reformnemzedék álmait testesíti meg: Budapest jelen már a nemzet méltó fővárosa, ahol egymást érik a köztisztviselők pompás hajlékai, országháza, Akadémia, múzeumok, nemzeti bank, mindenütt magyar szó járja, s a Városligeti-tó közepén, mesterséges szigeten, a nemzeti irodalom bajnokának, Kisfaludy Károlynak a szobra áll. A következő fővárosi utópia nagyobb — ötven esztendővel — ugrik az időben, és politikusabb jellegű, szelleme demokratikus. Ezt Nagy Károly, az Amerikát megjárt csillagász tette közzé publicisztikai gyűjteményében (*Daguerrotyp*, 1841). Milyen lesz Budapest 1891-ben? Nagyszerű urbanisztikai terv szerint épült város, melyben racionálisan különülnek el a lakónegyedek, ipartelepek s a középületek, a művelődés, a törvényhozás, a kormányzás palotái — a katonai ügyek számára azonban nem lesz minisztérium, mert katonaság sem lesz, csak nemzetőrség. Hogyan lehetett ezt a csodálatos metropolist megteremteni? A válasz egyszerű: „Mert a nemzet akart.” A fővárosi utópiák múlt századi sorát Ágai Adolf tárcája zárja be: *Budapest ezer év múlva*. 1872-ben jelent meg, tehát éppen akkor, amikor Jókai *A jövő század regényét* írni kezdte. Groteszk szellemeskedés (a *Bánk bánt* Báránfyellegi Üvör átdolgozásában játsszák), néhány technikai ötlet (gázlámpák helyett mesterséges villanynap), társadalmi program gyanánt: a kávéházakban ingyen lehet enni-inni...

Jókait már *A jövő század regénye* előtt foglalkoztatták az utópisztikus eszmények és tervek. Először kritikus módon. A múlt században az utópiákat megpróbálták átültetni a valóságba. Próbatételepeket hoztak létre, szigeteket a közönyös vagy ellenséges társadalomban. Az 1830-as évektől egyre-másra alapítottak fourier-ista lakó- és gazdálkodó-közösségeket Franciaországban, Havasalföldön (cigányok számára), Szentpétervár közelében, nagy számmal Észak- és Dél-Amerikában; volt néhány cabet-ista telep is. A rossz szervezés vagy a barátságtalan környezet miatt hamar tönkrementek, csak néhány tudta hosszabb ideig fenntartani magát; az utolsó újság, melyet fourier-ista szervezet adott ki, 1923-ban szűnt meg. Ezek a szocialista kísérletek nálunk is érdeklődést keltettek; Gyulay Lajos gróf azt írta naplójában, hogy szívesen lenne egy falanszter lakója. A szabadságharc bukása után Ujházy László, volt sárosi főispán, New-Buda névvel maga is alapított telepet emigráns társaival Iowában; nem szocialista alapon működött, közösség volt mégis, és persze rövid életű. Ez keltette föl Jókai figyelmét: 1852-ben elbeszélést írt róla (az 1840-es évekbe helyezve a cselekvényt). Kudarcról, csalódásról szól a beszély; a kritikai képpel Jókai a kivándorlástól akarta elriasztani honfitársait (mint versben Tompa Mihály): „Szívet cseréljen az, ki hazát cseréli!”; erre utal a szomorúan ironikus cím: *Vándoroljatok ki!*; ezt

fejtegeti a publicisztikus-lírai bevezető, Jókai hatalmas életművének egyik legszebb lapja. Azután pedig, hogy megírta az utópiák magyar (hazafias) kritikáját, húsz év múlva megírta a (hazafias) magyar utópiát, *A jövő század regényét*.

Attól, hogy egy mű hazafias indítékot szolgál és magyar jelleget ölt, nem lesz sem jobb, sem rosszabb; arról kvalitásai döntenek — de a tényt érdemes számon tartani.

Jókai utópiája az egész emberiség jövődjét tervezte meg, de gyökerei mélyen belenyúlnek a magyar történelembe. Históriaánk vissza-visszatérő mozzanata a végveszély fenyegető érzete. Rémképével szembesülve mit tehet a magyar? Amikor már mindenek elhagyták, önnön ereje is, nem evilági segítségtől vár menedéket; őseink Csaba királyfitól, Zrínyi Máriától, Petőfi, Rákóczi szellemétől. A világosi bukás után is — vagy már közeledtek — eluralkodtak az irreális bizakodás tünetei. Csodafegyvereken törtük a fejünket: Dembinszky, a volt fővezér, már az emigrációban, pusztító vegyi hatású lövedékeken; később Rákosi Viktor novellát ír egy gyorstüzelő szerkezetről, mely megfordítja a vesztesre álló szabadságharc sorsát. E tervek és képzelgések sorában tűnnek fel Tatrangy Dávid mindent lebíró fegyverei...

1849-ben Kerekes Ferenc debreceni főiskolai tanár röpiratot adott ki (Lunkai Andor álnévvel): *Kiáltó szó Európa népeihez és fejedelmeihez*. Művének a budapesti Egyetemi Könyvtárban található példányába fia papírt ragasztott be, rajta írás a szorongattatás napjainak hangulatáról: „A reménykedő köznép az Ázsiából hazánkba siető egymillió ősmagyar harcos segélyétől várta a mentő fordulatot”. Eljutottak-e efféle hiedelmek Jókai fülébe, nem tudhatjuk. Csak azt tudjuk, hogy *A jövő század regényében* a hiedelem megvalósul: Kincső népe, az ázsiai magyarság együtt harcol és győz Duna-menti testvéreivel.

Jókai magyar utópiája a magyar apokalipsziszból nőtt ki. Az utópia a ráció műfaja; Jókai belefoglalta azt, amit talán a néptől kapott, a néppel együtt táplált: nemzeti jellemünk tartozékát, az irracionális reményt...